

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(1)/2023, 33-41

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 1.11.115.4

DOI: [10.52754/16948823_2023_1\(1\)_5](https://doi.org/10.52754/16948823_2023_1(1)_5)

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КЫЙМЫЛ, МЕЙКИНДИК ЖАНА УБАКЫТТЫН
ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ**

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДВИЖЕНИЯ, ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ЭПОСЕ “МАНАС”

INTERPRETATION OF MOVEMENT, SPACE AND TIME IN THE EPIC “MANAS”

Юсупова Рита Орозбековна

Юсупова Рита Орозбековна

Yusupova Rita Orozbekovna

ф.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети
к.ф.н., старший преподаватель, Ошский государственный университет
Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University
rita-yusupova-2015@mail.ru

Кочкорова Динара Ашырбаевна

Кочкорова Динара Ашырбаевна

Kochkorova Dinara Ashyrbaevna

ф.и.к., доцент, И. Арабаев атындагы КМУ

к.ф.н., доцент, КГУ имени И. Арабаева

Ph.D., Associate Professor, KSU named after I. Arabaev

dkochkorova@ohsu.kg

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КЫЙМЫЛ, МЕЙКИНДИК ЖАНА УБАКЫТТЫН ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ

Аннотация

Макалада “Манас” эпосунда кыймыл, убакыт, мейкиндиктин чагылдырылышына көңүл бурулуп, бул түшүнүктөрдүн майда эпостордо да орду бар экендиги көрсөтүлүп, алардын маанилери салыштырылып, байыркы кыргыздардын демейки таанып-билүүндө рационалдык, диалектикалык байланыштарда талданышы каралды. Мындай түшүнүктөрдүн байыркы кыргыз элинин көз караштарында жашашы, материянын атрибуттары болгон кыймыл, мейкиндик жана убакыт жөнүндө алардын алгачкы элестөөлөрү бар экендигин туюндуруп турат. Түздөн-түз ассоциацияланышы болбосо да, бул терминдердин маанисин ачып берүүгө жасалган аракеттер, элдик оозеки чыгармалардан ачык байкалат. Чыгармада эпизоддордун мазмуну материянын убакыт менен мейкиндиктин чектелүүсүндө чагылдырылган. Нерсенин кыймылынын убакыт, мейкиндик аралык байланыштары диалектикалык негизде тастыкталган. Ошондой эле, кыргыз элинин таанып-билүүдөгү эмпирикалык деңгээлдеги дүйнө түшүнүүлөрүнүн маңызы демейки тажрыйбадан алынган билимдер менен гана эмес, ой-жүгүртүүнүн жардамында да анализ жүргүзүлгөн.

Ачкыч сөздөр: кыймыл, мейкиндик, убакыт, интерпретация, материя, эмпирикалык, рационалдык.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДВИЖЕНИЯ, ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Аннотация

В статье рассматривается отражение движения, времени и пространства в эпосе «Манас», показывается место этих понятий в малых эпосах, сравниваются их значения, анализируются рациональность и диалектические связи древнекыргызских знаний. Существование подобных представлений в воззрениях древних кыргызов свидетельствует о том, что у них возникли первые представления о свойствах материи, движения, пространства и времени. Хотя прямой ассоциации нет, попытки объяснить значение этих терминов отчетливо просматриваются в народных произведениях. В произведении содержание эпизодов отражено в ограниченности материи во времени и пространстве. Временные и пространственные отношения движения вещей подтверждаются на диалектической основе. Также анализировалась сущность миропонимания кыргызов на эмпирическом уровне познания не только с помощью знаний, полученных из опыта, но и с помощью мышления.

Ключевые слова: движение, пространство, время, интерпретация, материя, эмпирическое, рациональное.

INTERPRETATION OF MOVEMENT, SPACE AND TIME IN THE EPIC “MANAS”

Abstract

The article examines the reflection of movement, time and space in the epic “Manas”, shows the place of these concepts in small epics, compares their meanings, analyzes the rationality and dialectical connections of ancient Kyrgyz knowledge. The existence of such ideas in the views of the ancient Kyrgyz indicates that they had the first ideas about the properties of matter, movement, space and time. Although there is no direct association, attempts to explain the meaning of these terms are clearly visible in folk works. In the work, the content of the episodes is reflected in the limitations of matter in time and space. The temporal and spatial relations of the movement of things are confirmed on a dialectical basis. The essence of the Kyrgyz worldview was also analyzed at the empirical level of knowledge, not only with the help of knowledge gained from experience, but also with the help of thinking.

Keywords: movement, space, time, interpretation, matter, empirical, rational.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Материалдык дүйнөдөгү кубулуштар менен жараяндардын жашап турушунун атрибуту катары мейкиндик менен убакыт ар кандай өңүттөгү түрдүү изилдөөлөрдүн объектиси болуп келет. Мейкиндик менен убакытты терең философиялык категориалдык, фундаменталдык физикалык объективдүү изилдөөлөрдөн тарта искусстводогу, көркөм адабияттагы образдардын жашоо жолу катары таануу орун алган. Биздин изилдөөдө болсо кыймыл, мейкиндик жана убакыттын “Манас” эпосунда чагылдырылган интерпретациясы объект катары каралат. Изилдөөнүн максаты – кыргыз элинин эмпирикалык дүйнө таанымындагы рационалдык тенденцияларды кыймыл, мейкиндик жана убакыт категорияларынын түшүнүүсү аркылуу ачып көрсөтүү.

Мейкиндик менен убакытта нерселердин кыймылын түшүнүү адамзаттын тарыхында маанилүү орунга ээ болуп келген. Дүйнөдөгү нерселердин жашоосунун параметри катары аталган категориялар субъективдүү денгээлде дайыма андалып, дүйнө таанымдын негизги маселелеринин бири болгондугу талашсыз. Дүйнө таанымдын өнүгүшүнүн башаттарын ар бир элдин байыртадан калыптанган эмпирикалык билимдеринен издөө талапка ылайык. Анын сыңары түрдүү элдердин билимдеринин ойлонуусунун базалык категориялары болгон мейкиндик менен убакытты түшүнүүсүн ошол элдин бүткүл маданиятын, тарыхын, эмпирикалык билимдеринин тоptomун чагылдырган оозеки чыгармачылыгынан табууга болот. Жазма маданиятка ээ болбогон элдердин эпостору алардын рухий жашоосун консолидациясынын коомдук куралы катары бүткүл интеллектуалдык табылгасын аккумуляциялайт. “Манас” эпосу дагы ушундай функцияны аткарып, дээрлик 20-кылымдын башына чейинки кыргыздардын материалдык жана рухий маданиятын: тиричилик өзгөчөлүктөрүн, тарыхын, дүйнө таанымын, педагогикасын, социалдык нормаларын жана башка камтып турат. Изилдөөчү Т. Ормонов “Манас” эпосун кыргыз элинин “педагогикалык пансофиясы” (бардык акыл билимдеринин жыйындысы) катары бааланууга тийиш”, –деп белгилейт.¹ “Манас” эпосун мындай баалоо аша чапкандык эмес.

Байыркы кыргыздардын таанып-билүүсү эмпирикалык билимдерде синтезделип келгендиги баарыбызга маалым. Гносеологияда мындай дүйнөнү кабылдоонун мааниси чоң. Анткени, сезим менен тажрыйбанын ар түрдүү кырдаалдарынын негизинде пайда болгон образдарда рационалдык тенденция жатат. Дүйнө кубулуштары менен жараяндар объективдүү чагылдырган билимдерди элдик оозеки чыгармалардан да учуратууга болот. Кыргыздардын дүйнө караштарынын өнүгүүсү алардын жашаган чөйрөсүнө да көз каранды. Кыргыз элинин жашоо-тиричилигинин муктаждыгынан келип чыккан дүйнө таанымдык суроолору курчаган нерселердин мейкиндик менен убакыттагы кыймылын андап-түшүнүүгө түрткөн. Элдин туруксуз жашоосун алып жүргөн көчүү кыймылы мейкиндик жана убакыттын ийкем диалектикалык байланышында калыптанган. Көчмөн кыргыздардын географиялык чөйрөнү өздөштүрүүлөрү, алардын негизги эмгеги малчылык менен аңчылык аркылуу аныкталгандыктан, алардын таанып-билүүдөгү демейки билимдеринин басымдуу бөлүгү чөйрөнү билүүгө, аны өзгөртүүгө багытталган. Тоолуу аймактардан орун алуу көчмөндөрдүн жашоосун жөнгө салып, адамдардын мүнөзүн калыптандырган. «Көчүп жүрүүчү философиялык ойлорду жаратуу мүмкүндүгүнө ээ болгон, анын ой-жүгүртүү фантазияга бай, эркин кыялечтиктен турган. Поэзияны сүйгөн. Мисалы, алар ыр жандуу болушкан, алардын

¹ Ормонов Т. Педагогическая «пансофия» киргизского народа// Советская педагогика. - 1978, - № 1. - С. 128.

мифтери менен жомоктору образдарга жана моралдык-этикалык нормаларга жык толгон».² Автордун көз карашына кошулуп, байыркы кыргыздардын элдик чыгармалары табияттын сулуулугун сүйүп, эстетикалык табиттеги руханий казынасын чагылдыруу менен элибиздин таанып-билүү дараметин да көрсөтүп турат. Алардын дүйнөгө болгон көз караштары оозеки ыр түрүндө берилип, эркин ой жүгүртүүлөрдөгү образдардын курч маанидеги маселе катары борборлоштурулушу эмпирикалык билимдердин рационалдуу өнүтүн түзөт.

Кыргыз элинин дүйнөнү таанып-билүүсүндө ааламдагы чексиздик, андагы нерселердин кыймылы жердеги жашоо менен теңдеш каралган. Мындай образдарды берүүдө таанып-билүү процесси нерселердин окшош өнүттөрүн салыштыруу жана бириктирүү аркылуу жүргүзүлөт. Ошондуктан, Асман менен Жердин жашоосунун бирдей каралышы андагы объектилерди өздөштүрүүгө жүргүзүлгөн аракеттер деп эсептөөгө болот. Алсак, кыргыздардын мифологиялык көз караштары боюнча Үркөр да, Жетиген да бир мезгилде жерде жашаган эле адамдар экен. Үркөрдүн Үлпүлдөк аттуу сулуу кызы болуп, аны жер үстүндөгү жети каракчы уурдап алып, асманга чыга качышат. Кызын алдырган Үркөр ызаланып, Жетигендин (жети каракчынын) аркасынан кууп чыгат. Ошол күндөн ушул күнгө чейин үркөрлөр жетигенди кубалап, жетпей жүрүшөт. Жылдыздардын Үркөр, Жетиген аталып калышы да ошондон имиш деген фантастикалык ой жүгүртүүдө жердеги, асмандагы дүйнөлөрдүн ортосундагы элестүү көрүнүштөр, нерсенин же кубулуштун мейкиндик, убакыт байланышында эске алынбай калгандыгы байкалат. Ал эми «Манас» эпосунда дүйнөнү таанып-билүүнүн, сүрөттөп туюнтуунун жалпы категориялары мейкин жана мезгил тууралуу элдик билимдерде жандуу баяндалат. Мисалы, профессор Ж. Бөкөшев белгилегендей, таанып-билүүдөгү мейкин жана мезгил кадимки маанисинде да («отуз экен бир айың», «жыл маалы болуп, ай он экиге толуп»), эпикалык ой-түшүнүктөрдүн мыйзам ченемине жараша да колдонулат. Мейкиндик менен мезгилдин биримдиги, туташтыгы баамдалат, хронотоп мүнөздө берилет: маселен, «кылым» түшүнүгү «жүз жыл» дегенди туюнтат, бирок көбүнчө эл-жердин бир аймагын, дубанды («жети кылым эл жыйып») дегенди билдирет. Эпосто «ат чабым», «тай чабым» түшүнүктөрү да экөөнүн бүтүндүгүн, өтмө катар байланышын көрсөтөт.³ Автордун пикирине кошулуп, таанып-билүүдө мейкиндик жана убакыт эки тенденциялык мааниде колдонуларын белгилейбиз. Биринчиси, «ат чабым» менен «тай чабымдын» айырмасы мейкиндик убакыттын катышында ажыратылып каралат. Башкача айтканда, «ат чабым» алыскы, ал эми «тай чабым» жакынкы жолдун узактыгын белгилейт.

Ошондой эле, таанып-билүүдө кыймыл, мейкиндик, убакыттын чагылдырылышы дүйнөнүн төрт тарабы – чыгыш, батыш, «күн тарап», «түн тарап» түшүнүктөрүндө белгиленет жана анын алты багыты да айтылат (байыркы Индияда да мейкиндикти алты мүчөгө ажыратышкан). Дүйнө үч кабатка жиктелет: Манасты жандаган алп кара куш – үстүңкү, көк бөрү – ортоңку, ажыдаар – төмөнкү катмардын өкүлдөрү. Жер демейде жети кабат мүнөздөлөт. Жердин тоголок, тегерек туруму элестелет («Жердин өзү дөңгөлөк», «Толгонуп дүйнө жүзүнө Тогуз айда жетиптир»)⁴. Бул көз карашта мейкиндикте жана убакыт байланышында материянын чөйрөлөргө бөлүнүшү, андагы багыттардын көрсөтүлүшү

² Дианова, В. М. Россия – Монголия: Культурная идентичность и межкультурное взаимодействие [Текст]: моногр. / В. М. Дианова. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 254.

³ «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 2-т: «Манастын сюжети – Ярупа. – 100 б.

⁴ «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. Жогоруда аталган китеп, – 101 б.

реалдуу дүйнөнүн моделинен, байыркы кыргыздардын таанып-билүүдө өнүгүү, кыймыл категорияларынан кабардар экендигин берет. Кыргыздардын түшүнүгүндө мейкиндик бош, көндөй, жай, абстракт түшүнүк эмес. Ал белгилүү ыраатка ээ, окуя, зат, буюмдардын орун абалын, жайгашышын туюнтат, көп катмарга жиктелет. Курчаган чөйрө оңго-солго, жөнгө – касиеттүү мифологиялык түргө ажыратылат. Тоо жана түз, көк жана суу, жоо тарап жана өз тарап даана бөлүнөт. Мейкинди жиктеп-ажыратууда «орто» өзгөчө мааниге ээ болот: «Манжу кыргыз ортосу Жер очогун ойдурам»;⁵ «Кара калмак, кыргыздын Орто жерин чек кылып».⁶ Орто мейкиндик эки бет гана бөлбөстөн, анын уюгун, ордосун да туюнтат. Ошондуктан душманга «төрүнө кудук казбасам» деп кекенишет, башкача айтканда бул очогунду бузам, ордонду тартам деген түшүнүктөрдө айтылат.

Дүйнөнү таанып-билүүдө аралык ар кандай баяндалат, ал ошо кездеги турмуш мүнөзүнө жана дүйнө түшүнүккө ылайык ченелет. Манас Каныкейге күйөөлөп баратканда жолдо он эки түнөп жетишет. Бул чындыкка жакын. Ошол эле учурда өзгөчө тулпар Мааникер жөнүндө кеп болгондо:

Алтымыш күндүк дайрадан
Аттап өтөр жан эле.
Токсон күндүк тоолордон
Басып өтөр мал эле.⁷

Эпосто окуя-заттын мезгилдик чен-өлчөмү таамай тартылат. Жыл маалы, ай арасы, күн чактары ажыратылат. Окуянын убакыт-маалы «эт бышым», «ат жыгылып тургуча», «андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча» сыяктуу түшүнүктөр аркылуу берилет. Кээде мезгил так белгиленет: «Үч ай он төрт күн болуп, Уруштун камын жегени».⁸ Экинчиси, кээде окуянын качан болгонун, канчага созулганын аныкташ мүмкүн эмес, эпикалык сюжеттин өнүгүшүндө мезгилдин жылышына анча басым жасалбайт. Ал токтоп калгандай же эч тиешеси жоктой. Эпос башталганда эле отуз бештеги Бакай менен Кыргыз «кары», «чал» деп мүнөздөлөт. Ошондон эпостун соңку бөлүктөрүнө чейин Бакайдын жаш курагында эч өзгөрүү болбойт, ал мезгил агымынан тышта тургандай.⁹ Ошондуктан таанып-билүүдө фантастикалык элестеги окуяларга көбүрөөк көңүл бурулуп, убакыттын орду байкалбай калгандай туюлат. Себеби эпостогу ар түрдүү кырдаалдардагы окуялардын көлөмдүүлүгүнө карабастан, андагы кээ бир каармандардын чыгарманын башында жаш курагы кандай сүрөттөлсө, аягына чейин ошол мүнөздө сакталгандыгы жогорудан даана көрүнөт. Бул каармандардын акылман сапаттарынын түбөлүктүү экендигин чагылтуу аракеттери сыяктанат.

Көчмөндөрдүн дүйнөнүн моделин түзүүдө мейкиндикти үчкө бөлүү, адам табият жана коом байланышындагы көз караштардын синтезинен келип чыккан модель. Кыргыз элинин фольклорист-изилдөөчүсү профессор Ш.Б.Акмолдоеванын «Манас ааламы» деген эмгегинде

⁵ Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – II - китеп. – 9 б.

⁶ Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Жогоруда аталган китеп. – 12 б.

⁷ Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 3 - китеп. – 87 б.

⁸ Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 2 - китеп. – 129 б.

⁹ «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 2-т: “Манастын сюжети – Ярупа. – 101 б.

ал мындайча берилет: «Үстү, Жогорку дүйнө, асман – эркектик башталма – шак (дарактын), баш (адамдын), чоку (тоонун); Ортосу, ортоңку дүйнө – Асман менен жерди бириктирүү, эркек менен аялды бириктирүү – сөңгөк (дарактын), тулку (адамдын), этеги (тоонун); Асты, төмөнкү дүйнө – жер (жаратуучу башталма) Аялдык башталма – тамыр (дарактын) – буттар (адамдын), капчыгай, үңкүр ж.б».¹⁰ Автордун пикиринде жогорку жана төмөнкү дүйнөнү өздөштүрүүгө мүмкүндүк берген категориялардын жардамында ортоңку дүйнөнүн катышы алына тургандыгы тастыкталат. Ага ылайык таанып-билүүдө Жогорку – Теңирдин жана Төмөнкү – Жер менен байланышкан, Ортоңку бөлүгү – биосистеманын эволюциялык өнүгүүсү, алардын карым-катышынан түз көз каранды экендиги туюндурулат. Ошондой эле адамдар жашоодо күнөө иш жасабаса ааламдын жогорку деңгээлинен, ал эми жамандык менен жүрсө, жердин астынкы бөлүгүнөн орун алып, андагы ысыкка күйүп, жаны кыйналат деп түшүнүшкөн. Көрүнүп тургандай, бул элестөөлөр мейкиндик менен убакыттагы адам бытиесинин кыймылынын маңызын түшүнүүгө аракеттин натыйжасы болуп саналат.

Дүйнөнү таанып-билүүдөгү мындай ой жүгүртүүлөрдү «Эр Төштүк» эпосунан да байкоого болот. Эпосто жер алдындагы дүйнө менен адамдардын ортосундагы мамилелер, кереметтүү мифтик образда чагылдырылат. Ал Төштүктүн жер астына түшүп кеткенде Алп Кара Кушка карата айтылган сөзүнөн ачык көрүнөт:

Эки түгөй баламды
Айткан сөзүң угамын
Жер үстүнө өзүңдү
Айланып алып чыгамын.¹¹

Эпосто төмөнкү дүйнөнүн бытиеси адам аркылуу мамилесинен баяндалат. Демек, таанып-билүүдөгү дүйнөнүн бүтүндүгү, биримдиги, өз ара байланыш элементтерин далилдөөгө багытталган идеялар эмпирикалык деңгээлде фантастикалык элестөөлөр менен аралаш таанылса да, анын ички мазмунунда реалдуу чындыктын кайсы бир деңгээлде чагылышын даана байкоого болот. Жогорудагы каралган үч бөлүктүн маңызы ажырым түрүндө эмес, мейкиндик жана убакыттын байланышында жашаган бардык нерселердин жана кубулуштардын бир системада кабыл алынышында жатат. Бул болсо өзүнүн фантастикалуулугуна карабастан, кыргыздардын эмпирикалык жалпы дүйнө таанымынын негизинде бүтүндүүлүк принцибинин орун алгандыгын айгинелейт.

Толугу менен органикалык жана органикалык эмес жаратылыш өзүн-өзү өнүктүрүүчү система, ошондой эле ал өзүн өнүктүрүүчү жана бири-бири менен байланышкан, таанууга жана түшүндүрүүгө мүмкүн эмес, башталыш же аягы белгисиз болгон, түрдүү деңгээлдердеги уюшулган системалардан түзүлөт.¹² Дүйнөнүн жаралышы жөнүндөгү илимий көз караштар жеткиликтүү болбосо да, теориялык изилдөөлөр табият системасынын объективдүүлүгүн тастыкташат. Демек, “Манас” эпосундагы материянын атрибуттары болгон кыймыл, мейкиндик, убакыт түшүнүктөрүнүн интерпретацияланышы мифологиялык-философиялык деңгээлдерде ассоциацияланып, байыркы кыргыздардын дүйнөнү элестөөлөрүндө объективдүүлүк жөнүндө орун алган экендигин четке кагууга мүмкүн эмес. Ошондой эле,

¹⁰ Акмолдоева, Ш. Б. “Манас” ааламы [Текст] / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 2003. – 82 б.

¹¹ Эр Төштүк [Текст]: эпос / С. Каралаевдин айтуусу боюнча; жалпы ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1996. – 54 б. – (Эл адабият сер. 2-т.).

¹² Аверьянов, А. Н. Системное познание мира [Текст]: метод. проблемы / А. Н. Аверьянов. – М.: Кн. по Требованию, 1985. – 81 с.

кыргыздар убакытка маани берип, мезгилди таамай-таасын сөздөр менен сүрөттөп айтышкандарын арбын учуратууга болот. Мисалы; бүлбүл, таң куланөөк, апак-шапак, чыгыш агарган, супасаадак, таңкы азан, короз кыйкырган, күн кылтыйган, күн чыккан, күн аркан бою көтөрүлгөн, күн кулач көтөрүлгөн, күн текши тийген, шашке, улуу шашке, жалган түш, чын түш, түш, чак түш, түш оогон, сарт бешим, бешим, кеч бешим, дигер, күн батар, күүгүм, шам, акшам, иңир, үрүл-бүрүл, куптан, жатар, жылдыз чыккан, текши уйку, түн ортосу, түн оой, түн каракчы, таң каракчы, таңга жуук, таң атаар, кой короодон козголгон, күн найза бою көтөрүлгөн ж.б. деген сыяктуу түшүнүктөр буга күбө. Таанып-билүүдө дүйнөнүн мезгил өлчөмүнө, мейкиндикке так мүнөздөө көрсөтүү менен эмпирикалык билимдерде рационалдык тенденциялардын болушун чагылтып, изилдөөчүлөрдү кайрадан элибиздин баалуу мурастарын карап чыгууга жол ачты.

Көчмөн кыргыз элинин таанып-билүүсүнүн басымдуу бөлүгү эмпирикалык деңгээлде болуп, мындай билимдердин калыптануу илимде чоң мааниге ээ. Демейки тажрыйбанын багыты менен кошо таанылган айлана-чөйрө жөнүндөгү көз караштар, алардын таза акыл-эсинин катышуунда да синтезделген. Демек, кыргыздар эмпирикалык тенденциянын таанып-билүүдөгү формаларын пайдаланып, дүйнө жөнүндөгү образдарга ээ болушкан. Мындай көрүнүштөрдө алардын адам, жаратылыш, коом жана бүтүндөй Аалам жөнүндөгү элестөөлөр орун алган. Эмпирикалык билимде таза сезимдүүлүк эле болбойт. Анын катмарында байкоонун берилиштери – дайыма белгилүү тилде чагылдырылат: мына ушул тил, демейки түшүнүктөрдө эле колдонулбастан, ошондой эле өзгөчө илимий терминде дагы колдонулат. Байкоонун берилиштерин сезимдик таанып-билүүнүн формаларына – туюм, кабылдоо, элестөөгө гана келтирүүгө болбойт. Мына ушунда сезимдик менен рационалдуулуктун татаал чырмалышы пайда болот.

Бирок, эмпирикалык дүйнө таануу байкоо менен эле чектелип калбайт. Ал байкоонун берилиштеринин негизинде билимдердин өзгөчө тиби – илимий фактылардын калыптанышын шарттайт. Байкоо биздин сезүү органдарыбыздын жардамында нерселердин сырткы кубулуштарын өздөштүрүү катары эсептелинет. Мындан алынган маалыматтар аң-сезимде чагылып, илимде фактылардын пайда болушун камсыз кылат. Бул процессте илимий факт байкоонун берилиштерин өтө татаал рационалдык иштеп чыгуусунун жыйынтыгы катары пайда болот: аларга ой жүгүртүү, түшүнүү, интерпретациялоо кирет. Мына ушул мазмунда илимдин фактылары сезимдик менен рационалдуулуктун өз ара байланышынын натыйжасы болуп эсептелет. Адамдардын дүйнөнү таанып-билүүдө адекваттуу билим алышы мына ушул эки тенденциянын бири-бири аркылуу гармониялык катнашынын негизинде ишке ашат. Албетте, философия илиминин тарыхында таанып-билүүнүн эмпирикалык жана рационалдык деңгээлдери ажырым багыттар катары, башкача айтканда, эки диллемада каралып келген. Мисалы, англис философу Ф. Бэкон эмпириктердин негиздөөчүсү жана француз элинен чыккан Р. Декартты рационалист деп тааныйбыз. Бул философтордун ою боюнча, дүйнөнү таанып-билүүдө эки деңгээлдердин өз алдынча катышуу менен гана мүнөздөлөт деп түшүндүрүшөт. Бирок, таанып-билүү процесси андай жүргүзүлбөй тургандыгы кийинки илимий изилдөөлөрдөн далилденип отурат. Тактап айтканда, эмпирикалык жана рационалдык деңгээлдер өз ара тыгыз байланышта болот.

Демек, кыргыз эли айлана чөйрөгө байкоо жүргүзүү менен ой жүгүртүп, түшүнүүгө аракет жасашкан. Таанып-билүүдө алар өздөрүнүн билимдерин түшүндүрүүгө да далалат жасагандары элдик оозеки чыгармалардан аныкталып турат. Элибиз ыр жандуу болуп, ыр

түрүндө тизмектелген түшүнүктөрдүн ар бири, бүгүнкү күндө өз маанисин табууда. Ошондуктан, улуттук философиялык изилдөө контексти, элибиздин эмпирикалык билимдерине анализ жүргүзүү, кыргыздардын баалуулуктарынын кайрадан жаралышы менен мүнөздөлүп келет. Жогоруда белгиленгендей, илимге чейинки билимдердин комплекси атайын изилдөөгө татыктуу. Мына ушул жааттагы көп убакытка чейин орун алган кемтикти толтуруу максатында жазылган А. Байбосуновдун «Донаучные представления киргизов о природе» (Фрунзе, 1990) деп аталган мазмундуу китеби өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Бул китепте биринчи жолу кылымдар бою кыргыз элинде калыптанган жаратылыш кубулуштары тууралуу эмпирикалык билимдери иликтенген. Кыргыздардын астрономия, физика, математика, химия, география жана экология жаатындагы илимге чейинки түшүнүмдөрү элдин рухий маданиятынын баалуу булактары катары белгиленген. Автор бул багыттагы изилдөөсүн улантып бир катар илимий макалаларды, «Легендарлуу ойчулдардын философиялык көз караштары» (Бишкек, 2001) аттуу китепти басмадан чыгарган. Ошондой эле Э. К. Шарипованын «Кыргыз элинин илимге чейинки дүйнө таанымы» жана Э.Б.Арапованын «Взаимосвязь эмпирических и теоретических познаний» деген диссертациялык иштеринде кыргыздардын эмпирикалык көз караштарына илимий-философиялык анализ жасалган. Ал эми салттуу билимдер боюнча О.А. Тогусаков., М.Ж. Жумагулов., Ж.К. Асановдордун «Кыргыздардын каада-салттарынын онтологиясы» (Бишкек, 2016) монографиясын жана Г.Т. Ботоканованын «Философский анализ традиционных знаний кыргызов» (Бишкек-2015) изилдөө ишин кошууга болот.

Кыргыз илимий коомчулугу тарабынан да сөз болуп жаткан проблема боюнча илимий иш аракеттер көрүлүп келүүдө. Атап айтканда, «Манас» эпосунун 1000 жылдык маарекесине карата басмадан жарык көргөн 2-томдук «Манас» энциклопедиясы үчүн даярдалган З. Бейшеев менен Ж. Бөкөшовдун аалам, А. Байбосуновдун аба ырайы, астрология, астрономия, А. Бакиров менен К. Осмонбетовдун жер бетинин түзүлүшү, жер кыртышындагы кыймылдар, анын өзгөчөлүктөрү, К. Осмонбетовдун кен байлыктар, Ж. Бөкөшовдун мейкин жана мезгил, К. Акматовдун өсүмдүктөр дүйнөсү (флора), С. Карагуловдун Тараза жылдыз, И. Молдобаевдин элдик медицина тууралуу мазмундуу илимий макалаларында кыргыз элинин эмпирикалык түшүнүктөрү, тажрыйбасы, маалыматтары изилдөө элегинен өткөн.

КР УИАнын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр Институту тарабынан дагы бул багытта алгылыктуу илимий-изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Анын натыйжасы катары, илимпоздордун тобу тарабынан даярдалган жана 2003-жылы басмадан чыккан «Элдик мурастын философиясы» деп аталган китепти атаса болот. Китепте кыргыз элинин тарыхый мурастарынын философиялык маңызын ачуу менен бирге, алардын дүйнө тааным процессинин калыптанышынын өзгөчөлүгүнө системалуу структуралык анализ жүргүзүлгөн. Көчмөн кыргыздардын салттуу маданиятынын көптөгөн компоненттеринин ичине кирген илимге чейинки көз караштарынын, дүйнө таанымынын, башкача айтканда, философиялык ой-жүгүртүүсүнүн өсүп-өнүгүү динамикасынын булактары көрсөтүлгөн.

Дүйнөнү таанып-билүүнүн сезимдик жана рационалдык деңгээлдерин бириктирип, сырткы чөйрөнү өздөштүрүүгө өбөлгө түзгөн, салттык билим ар бир көчмөн элдин жашоосунда орчундуу мааниге ээ. Ата-бабадан, укумдан-тукумга калуучу демейки билимдердин ырааты аксиологиялык түзүлүшкө татыктуу. Демейки (эмпирикалык) жана теориялык деңгээлдеги билимдерди анализдөөдө коомдук аң-сезим категориясы негизги ролдо турат.

Коомдук аң-сезим өзгөчө татаал кубулуш, ал динамикалык, татаал структурага ээ, коомдук болумуштун структурасы менен алдын ала аныкталат. Бизге белгилүү болгондой, коомдук аң-сезим – бул коомдун рухий жашоосу, коомдук болумуштун, сезимдерде, маанайларда, көз караштарда, идеяларда, теорияларда чагылышы жана аларга таасир этиши. Коомдук аң-сезимди шарттап турган жеке адамдын аң-сезими таанып-билүү процессинде борбордук феномен катары кызмат кылат. Мына ошентип, байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон көз караштары элдик оозеки чыгармаларда чагылып, андагы эмпирикалык билимдердин чогулушу дүйнөнүн сүрөтүн элестетип, философиядагы борбордук категориялардын анализденишинен кабар берүүдө.

Колдонулган адабияттар

1. Акмолдоева, Ш. Б. “Манас” ааламы [Текст] / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 2003. – 160 б.
2. Аверьянов, А. Н. Системное познание мира [Текст]: метод. проблемы / А. Н. Аверьянов. – М.: Кн. по Требованию, 1985. – 263 с.
3. Дианова, В. М. Россия – Монголия: Культурная идентичность и межкультурное взаимодействие [Текст]: моногр. / В. М. Дианова. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 471 с.
4. «Манас» энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 2-т: “Манастын сюжети – Ярупа. – 432 б.
5. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – II - китеп. – 448 б.
6. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 3 - китеп. – 348 б.
7. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 2 - китеп. – 452 б.
8. Ормонов Т. Педагогическая «пансофия» киргизского народа// Советская педагогика. - 1978, - № 1. - С. 128.
9. Исмаилова, С. Ж. “Манас” эпосунун кыргыз элинин турмушунан алган орду / С. Ж. Исмаилова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 190-196. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_190. – EDN: UTISXK.
10. Эр Төштүк [Текст]: эпос / С. Каралаевдин айтуусу боюнча; жалпы ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1996. – 447 б. – (Эл адабият сер. 2-т.).